

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

DETERMINANTS AFFECTING THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE

Федорчук Я.І., здобувач
кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
ПрАТ«ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті з'ясовано, що проблематика вчинення кримінальних правопорушень в оборонно-промисловому комплексі України є комплексною та багатовекторною, на її існування впливає ряд причин та умов (детермінант), які було розподілено на три рівні: 1) державний (макрорівень) – передбачає події, явища і процеси, що обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень в оборонно-промисловому комплексі України та є похідними від причин і умов злочинності загалом у країні; 2) галузевий (мезорівень) – охоплює причини та умови, що безпосередньо впливають на вчинення кримінальних правопорушень в оборонно-промисловому комплексі України; 3) індивідуальний (мікрорівень) – безпосередні причини та умови злочинної поведінки особи. У структурі кожного рівня виділено основні групи детермінант (політичні, військові, організаційні, правові, соціально-економічні, політико-функціональні, структурно-функціональні тощо). З'ясовано, що однією з головних детермінант, підґрунтя та рушійною силою кримінальних правопорушень, що вчиняються в оборонно-промисловому комплексі України є корупція. Основні форми зрощення службових (посадових) осіб та бізнесу характеризуються так: заснуванням підконтрольних підприємств, або дольової участі в капіталі цих підприємств; одержанням частки в уставному капіталі комерційної організації як плати за послуги; розкраданням бюджетних коштів шляхом завищення вартості закупівельної вартості, що надає комерційне підприємство; «державним рейдерством» з використанням службового становища у процесі приватизації державних підприємств, з метою придбання їх у приватну власність, або заволодіння значною кількістю акцій самим чиновником, близькими йому особами або іншими особами, в інтересах яких діє службовець; заснуванням конвертаційних центрів, які забезпечують легалізацію фінансових ресурсів, одержаних злочинним шляхом. Зроблено висновок, що відсутність Концепції запобігання кримінальним правопорушенням, політичний вплив, лобювання прийняття та зміни нормативно-правових актів, зрощування працівників АТ «Українська оборонна промисловість» з підприємницькими і комерційними структурами, формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля, відсутність дієвого механізму контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств тощо (і цього переліку вже достатньо), пояснює феномен вчинення кримінальних правопорушень в оборонно-промисловому комплексі.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, кримінальне правопорушення, детермінанти, причини, умови, запобігання.

The article found out that the problem of committing criminal offenses in the defense-industrial complex of Ukraine is complex and multi-vector, its existence is influenced by a number of reasons and conditions (determinants), which were divided into three levels: 1) state (macro level) – involves events, phenomena and processes that determine the commission of criminal offenses in the defense-industrial complex of Ukraine and are derived from the causes and conditions of crime in general in the country; 2) sectoral (meso level) – covers the causes and conditions that directly affect the commission of criminal offenses in the defense-industrial complex of Ukraine; 3) individual (micro level) – direct causes and conditions of a person's criminal behavior. The main groups of determinants (political, military, organizational, legal, socio-economic, political-functional, structural-functional, etc.) are highlighted in the structure of each level. It was found that corruption is one of the main determinants, basis and driving force of criminal offenses committed in the defense-industrial complex of Ukraine. The main forms of amalgamation of officials (officials) and business are characterized as follows: establishment of controlled enterprises, or equity participation in the capital of these enterprises; receiving a share in the authorized capital of a commercial organization as payment for services; embezzlement of budget funds by overstating the purchase price provided by a commercial enterprise; "state raiding" with the use of an official position in the process of privatization of state-owned enterprises, with the aim of acquiring them into private ownership, or acquiring a significant number of shares by the official himself, persons close to him or other persons in whose interests the official acts; establishment of conversion centers that ensure the legalization of financial resources obtained through criminal means. It was concluded that the absence of the Concept of Prevention of Criminal Offenses, political influence, lobbying for the adoption and changes of normative legal acts, merging of employees of JSC "Ukrainian Defense Industry" with entrepreneurial and commercial structures, the formation of their business relations outside the legal field, the absence of an effective control mechanism for financial and economic activities of enterprises, etc. (and this list is already enough), explains the phenomenon of committing criminal offenses in the defense-industrial complex.

Key words: defense-industrial complex, criminal offense, determinants, causes, conditions, prevention.

Феномен криміналізації суспільства XXI століття є одним з визначальних в процесі загально-цивілізаційного розвитку, вносячи до нього корективи, що ставлять під сумнів етичну основу багатьох державних та міждержавних конгломератів, окремих елементів позитивного права, руйнують моральний фундамент як базовий, вітальний елемент колективної безпеки окремого суспільства й людства в цілому.

Проведення роботи щодо запобігання кримінальним правопорушенням можливе лише на основі обґрунтованих уявлень про причини злочинності та глибокого розкриття умов, з якими вона пов'язана у тій чи іншій сфері. Причини та умови у кримінології об'єднані родовим поняттям – детермінанти.

Свочасне виявлення й усунення детермінантів має не тільки правове, але й позитивне соціальне значення, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприя-

ють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню [1, с. 19].

Як зауважила С. А. Шалгунова між етапами вивчення кримінальних правопорушень та організацією діяльності щодо запобігання їм, завжди буде присутнім обов'язковий етап виявлення причинності [2, с. 224]. На думку О. М. Джужі, причинами злочинності є такі процеси і явища, які породжують злочинність як свій безпосередній наслідок [3, с. 79]. Проблема причинності в кримінології важлива не тільки для теорії, а і для практики, оскільки дає змогу вести боротьбу зі злочинністю не тільки силами правоохоронних органів, а також використовуючи економічні, соціальні та інші важелі, якими суспільство і держава можуть розпорядитись.

Як зазначає А. П. Закалюк, детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими

вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена. Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам [4, с. 187].

Кримінологічні концепції стимулюють поділ системи причин та умов (криміногенних детермінант), які обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень в оборонно-промисловому комплексі (ОПК) на три рівні.

І. *Державний* (макрорівень) – передбачає події, явища і процеси, що обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень в ОПК та є похідними від причин і умов злочинності загалом у країні.

Залежно від змістовної характеристики, у структурі кожного рівня нами пропонується виділити декілька основних груп детермінантів, наприклад, в першому: *політичні, військові, організаційно-правові та соціально-економічні*.

До числа основних політичних факторів злочинності в ОПК належить: політична нестабільність, що має прояв у нестабільності існуючих політичних інститутів; розгалуженість політичної системи та наявність великої кількості політичних партій і, відповідно, слабкість місцевого самоврядування; дисбаланс функцій та повноважень влади, який породжує викривлення суспільних відносин у функціонуванні владних структур, що не може не позначитися негативно на виконанні владними інститутами своїх функцій, а зрештою – і на результатах їх діяльності. Така ситуація, крім всього іншого, створює сприятливі умови для зловживання владою, прийняття неправових і незаконних рішень; непослідовність і пасивність у проведенні суспільних перетворень, хаотичне і нерішуче впровадження демократичних засад у різні сфери суспільного життя; відсутність ефективного парламентського та громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої влади, у тому числі керівників правоохоронних структур; відсутність належної політичної волі щодо системної профілактики кримінальних правопорушень, та, зокрема, корупційної злочинності, що полягає, приміром, у безсистемному підході до створення законодавчої бази, допущенні недоліків у формуванні та реалізації кримінологічної політики, а також її непослідовність [5, с. 319].

Військові. Війна стала довгостроковим чинником впливу на національну безпеку країни в усіх її сферах [6, с. 98]. Розпочата збройна агресія РФ проти України у 2014 р. та продовжене війною на всій території нашої держави у лютому 2022 р. негативно вплинуло на політичну, економічну, соціальну сфери України й розпочали нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилили дію наявних у міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку. Основними цілями таких дій у розрізі потенціалу вітчизняного ОПК є підірив його спроможностей, а також збирання відомостей, що становлять державну таємницю, поєднані із супутнім вчиненням таких кримінальних правопорушень, як диверсії, шпигунство, державна зрада, розголошення державної таємниці тощо [7, с. 145–146].

Отже, пошук нових відповідей на виклики в оборонній сфері обумовлює створення механізму протидії кримінальним загрозам. Проте, доводиться вкотре констатувати, що на сьогодні не розроблена єдина цілісна концепція державної політики в галузі запобігання злочинності. Основною положенням принципів про запобігання як головний напрям протидії злочинності не вийшов поки за межі декларативного. Внаслідок цього, нині, в країні відсутня злагоджена система органів, які здійснюють запобіжну діяльність.

Організаційно-правові. Один із загальних та комплексних детермінантів вчинення кримінальних правопорушень в ОПК полягає в прорахунках стратегії і тактики

запобігання кримінальним правопорушенням, особливо в умовах війни та збільшення оборонних бюджетів в десятки разів.

По-перше, з одного боку – на сьогодні немає ефективної, відпрацьованої та досконалої правової бази боротьби із злочинністю (в той час як кримінальна ситуація змінюється стрімкими темпами). З іншого – головним недоліком законодавства є те, що воно приймається без кримінологічної експертизи. Експертиза повинна бути комплексною, а до експертних груп входить юристи різних галузей права, економісти, політологи, правозахисники, співробітники правоохоронних органів. Питання про необхідність організації кримінологічної експертизи ставиться протягом останніх десяти років, а саме така експертиза могла б виявити не тільки можливості для корупції, а й запропонувати заходи, що не дають можливість вчинити корупційні діяння, підвищити ризик при їх вчиненні та зниження потенційної вигоди [8, с. 200].

Складається враження, що діяльність законодавчого органу зводиться до маніпулювання змінами в законодавстві (що має вигляд його вдосконалення) й хаотичних дій з «удосконалення» інституцій кримінальної юстиції (правоохоронних органів), оскільки, певна частка законів приймається не на користь справі запобігання кримінальним правопорушенням, а, наче, навпаки, саме для легалізації незрозумілих схем, створення труднощів у діяльності правоохоронних органів та інших можливостей для непритягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

Прикладами таких законів можна назвати так звані «поправки Лозового», виключення з КПК України положень про підстави призначення ревізій тощо. Поряд із цим, постійна криміналізація та декриміналізація кримінальних правопорушень у сфері господарської та службової діяльності призводить лише до підвищення рівня латентності таких кримінальних правопорушень. На прикладі ОПК також зазначимо, що серед іншого, важливим недоліком законодавчої сфери, є відсутність чітко визначеної системи суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням із зазначенням сфери їх діяльності, а також компетенцією контролюючих органів.

По-друге, нескінчене реформування та реорганізація правоохоронних органів, зміна законодавства, що регламентує їх діяльність та порядку здійснення розслідування кримінальних правопорушень потягло за собою практичну паралізацію оперативних підрозділів, і виявлення кримінальних правопорушень на ранніх стадіях практично стало неможливим, а процесуальна діяльність самих слідчих нерідко призводить до формального закриття кримінальних проваджень. Безумовно, що в частині випадків такі факти можуть не підтверджуватися, однак здебільшого за найбільш масштабні розкрадання та інші зловживання службові особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не несуть справедливої міри покарання або ж взагалі не притягуються до кримінальної відповідальності [9, с. 44–45].

Соціально-економічні. Держава, з метою приведення до стабільної роботи всіх своїх інституцій постійно намагається впроваджувати заходи, спрямовані на побудову цивілізованих економічних відносин, удосконалення відповідних відносин, які б забезпечували нормальне функціонування інститутів економіки, сплату податків до бюджету тощо. Проте, незважаючи на низку чинників, що висвітлюють показники позитивних зрушень в останні роки, все ж таки її стан залишається таким, що зумовлює досить складну тенденцію [10, с. 208].

Звідси слідує, що головними детермінантами злочинності в ОПК з позиції зазначеної групи факторів є: нестабільна економічна ситуація у державі, нерозвиненість малого і середнього бізнесу; відсутність сприятливого режиму діяльності підприємств та підприємців, особливо

щодо сплати податків, відрхувань до бюджету; непрозорість процесів роздержавлення власності, вирішення різних економічних і господарських питань, оцінки прибутків, обсягу податків, одержання пільг тощо, що створює умови їх вирішення за додаткову «винагороду»; наявність суперечностей, коли на фоні збільшення кількості заможних і багатих людей, зростання їхніх прибутків багато державних службовців чи інших посадових осіб наділенних повноваженнями у забезпеченні умов для прибуткової діяльності, не мають помірного достатку [11, с. 319]; масштабна криміналізація та тінізація економіки, значна деформація соціально-економічних умов життєдіяльності суспільства, наявність глибоких протиріч у реалізації економічних потреб людей. У свою чергу, глибина диференціації населення за рівнем доходів додатково впливає на рівень соціально-економічної напруженості в суспільстві і відповідно на рівень стабільності криміногенної ситуації [12, с. 191].

Отже, живильним джерелом для кримінальних правопорушень є дії, що мають на меті дестабілізувати соціально-політичну та криміногенну ситуацію в державі, поширити невдоволення діяльністю владних структур, сформувати у громадян відчуття нездатності правоохоронних органів забезпечити надійний захист їх конституційних прав і свобод. Не позбавившись корупції, буде важко подолати злочинність, тому реформувати неефективну і непрозору систему треба, адже без цього не повернути довіри громадян [11, с. 318–319]. Окреслена ситуація вимагає впровадження багаторівневої системи стратегічного планування запобігання кримінальним правопорушенням в ОПК, яка функціонувала б на засадах міжгалузевої та міжрегіональної координації, ґрунтувалася на стрункій єдності прогностичних, планових і програмних документів та передбачала можливість комплексної оцінки результатів кримінологічної діяльності.

II. *Галузевий* (мезорівень) – охоплює причини та умови, що безпосередньо впливають на вчинення кримінальних правопорушень в ОПК.

Політико-функціональні. Залежна форма управління «Укроборонпром» призвела до численних корупційних практик, у результаті реалізації яких оборонні підприємства втрачали кошти, засоби виробництва, приміщення, землі та інше цінне майно, накопичували кредиторську заборгованість та були доведені до збиткового стану [13]. Основними умовами, що сприяли здійсненню політичного впливу були такі:

1) повноваження Президента України щодо призначення органів управління Концерну, які, як вже було зазначено у попередньому розділі, вірогідно суперечать Конституції України;

2) недосконалість кадрового відбору членів Наглядової ради та генерального директора Концерну (вищий орган управління піддається ризикам фактичного формування з політиків та підприємців, які, як засвідчує практика, нерідко самі мають власний бізнес в ОПК).

Структурно-функціональні. Неефективність в управлінській діяльності виділяється як один з основних факторів криміналізації, що стимулює службові зловживання й корупційні прояви [14, с. 198]. До числа таких організаційних факторів, які сприяють корупційній злочинності, Л. С. Анохіна [15] пропонує відносити порушення в доборі й розстановці кадрів, порушення в організації та низьку якість контрольно-ревізійної діяльності, відсутність вимогливості з боку вищих службових осіб стосовно дотримання підлеглими правових норм службової діяльності, неналежні умови для виконання службових обов'язків на окремих ділянках. При цьому, зважаючи на організаційний характер даних факторів злочинності, вони мають усуватись, насамперед, на рівні організаційних форм діяльності відповідних інституцій.

За дослідженнями М. Потьомкіної, до кола суб'єктів управлінських повноважень ОПК належать органи дер-

жавної влади та інші суб'єкти управління, на які покладено участь у розміщенні, виконанні державного оборонного замовлення, що уповноважені виконувати функції щодо регулювання та контролю діяльності суб'єктів господарювання у сфері ОПК, щодо яких вони здійснюють нормотворчі, управлінські, розпорядчі, контрольні функції та інші суб'єкти управління [16, с. 59–60]. На наш погляд, укладенню збиткових для ОПК угод сприяє саме відсутність належного контролю за рішеннями керівництва підприємств та установ. Нині, функція фінансового контролю абсолютним чином не закріплена за якимось конкретним структурним підрозділом, який би мав дієві гарантії незалежності від Концерну. Навпаки – розпорошена між функціональними обов'язками директора підприємства, його заступників та керівників різних підрозділів.

Погіршується ситуація у зв'язку з призначеннями ДК «Укроборонпром» до ревізійних комісій акціонерних товариств «своїх» осіб, які мають здійснювати планові та позапланові перевірки фінансово-господарської діяльності товариства, його філій і представництв, що містить суттєвий корупційний ризик у разі лояльних відносин між керівництвом Концерну та керівництвом акціонерного товариства, яким він управляє [13].

Як доречно зазначено у праці І. Чепкова, А. Довгополого, М. Луханіна, В. Сіренка, спроб створення відповідної системи державного управління оборонно-промисловою діяльністю за роки незалежності України було вже достатньо. Вони ні на йоту не наблизили країну до остаточного розв'язання цієї проблеми, а лише в окремі періоди: або розпорошували управлінські функції з керівництва оборонними підприємствами між великою кількістю органів управління, або зводили сам зміст керівництва оборонно-промисловим комплексом до практики управління цивільними галузями промисловості, або передавали управлінське кермо оборонно-промислового комплексу в руки не центрального органу виконавчої влади, а суб'єкта господарювання, який позбавлено окремих повноважень, без яких оборонна промисловість взагалі не може ефективно функціонувати [17, с. 7].

Земельне питання є одним із трудомістких та найскладніших у процесі державного управління підприємствами ОПК, оскільки, відсутність державної реєстрації права постійного землекористування на значні площі, наявність суттєвих розбіжностей в інформації щодо обліку земельних ділянок, якою володіє АТ «Українська оборонна промисловість», створює додаткові умови для вилучення без згоди земельних ділянок на користь третіх осіб через суперечні рішення органів місцевого самоврядування або судів. Поряд із цим, процедура реєстрації є недосконалою, чим користуються недобросовісні розпорядники великих площ земель, що належать до сфери оборони, не реєструючи повноцінного права постійного землекористування [13]. Крім цього, умисний неналежний контроль директора за діяльністю інвентаризаційної комісії державного підприємства, яка формально підходить до порядку проведення інвентаризації, може призвести до незаконного будівництва на території оборонного підприємства, з подальшим відчуженням земельної ділянки [13].

Отже, запобігання організаційним факторам злочинності в ОПК має зосереджуватись у напрямі підвищення якості роботи відповідних службових та посадових осіб і посилення відповідальності їх керівництва за точним й неухильним дотриманням приписів правових норм, що, у свою чергу, також вимагає забезпечення відповідного нормативного регулювання.

Економічні. Головна мета злочинних організацій одержання максимальної матеріальної вигоди. Авантюристична спрага збагачування спостерігається з найдавніших часів. Однак тільки за умов капіталістичного ладу складається відношення до багатства як до закономірного

результату раціональної діяльності по виробництву споживчих благ. ОЗ функціонує за законами саме раціонального капіталістичного підприємництва і тому її економічна історія невід'ємно пов'язана з історією ринкового господарства [18, с. 4].

До прямих економічних детермінантів злочинності в ОПК необхідно, перш за все, віднести розбалансованість та примітивний розвиток податкової системи, що дає змогу суб'єктам економічної діяльності отримувати з найменшим ступенем ризику незаконні фінансові доходи, пов'язані з протиправною діяльністю.

Значною мірою злочинність в ОПК пов'язана з найважливішим сектором тіньової економіки – «чорним» ринком товарів. «Чорний» ринок у загальному плані – це сукупність економічних відносин, які складаються при протиправному обміні товарами та послугами. Останнім часом тут почали відбуватися процеси швидкої монополізації ринку, з'явилися добре організовані групи ділків, не бажаних терпіти конкурентів. Функціонерам тіньового бізнесу не відмовиш в умінні поставити справу на сучасну основу: тут і довгострокове зондування ринку, і швидке реагування на коливання цін, і вивчення попитного попиту, вивчення вад легальної економіки [19, с. 85].

III. *Індивідуальний* (мікрорівень) – безпосередні причини та умови злочинної поведінки особи.

Залежно від виду вчинюваного кримінального правопорушення, в основі цієї групи детермінантів може знаходитись як ворожа, так і корислива мотивація, поєднана

з індивідуально-психологічною особливістю винних осіб. Цілком логічне запитання: звідки ж береться ця антисоціальна мотивація поведінки у деяких осіб? Якщо рухатися по ланцюжку причинності в зворотному напрямі від цієї «кінцевої» причини, то ми потрапляємо до маси факторів. Тобто, вони виступають попередньою ланкою у причинному зв'язку і відображають ті об'єктивні протиріччя, які існують у конкретному суспільстві.

У цілому причини вчинення кримінальних правопорушень в ОПК на цьому рівні, можна звести до корисливої орієнтації особистості працівника Концерну, а також конформізму, схильності діяти під впливом інших осіб, уникнення прийняття самостійних рішень тощо. Корислива мотиваційна сфера пов'язується з низьким рівнем правової культури та правосвідомості, зневагою до вимог законодавства, що нерідко поєднується зі стійкою переконаністю у прийнятності і доцільності задоволення власних інтересів.

Отже, відсутність Концепції запобігання кримінальним правопорушенням, політичний вплив, лобіювання прийняття та зміни нормативно-правових актів, зрощування працівників АГ «Українська оборонна промисловість» з підприємницькими і комерційними структурами, формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля, відсутність дієвого механізму контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств тощо (і цього переліку вже достатньо), пояснює феномен вчинення кримінальних правопорушень в ОПК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.
2. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця. Монографія Дніпропетровськ. Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
3. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2004. 208 с.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
5. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. Л. Федоренка. Київ : Вид-во Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
6. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. 474 с.
7. Кожушко С. А. Феномен злочинності в оборонно-промисловому комплексі України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1. (22). С. 224–233.
8. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. / за ред. проф. О. М. Джужі та доц. Е. В. Расюка. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.
9. Вознюк А. А. Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12 груд. 2019 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 44–48.
10. Хоменко В. П. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам у фіскальній сфері: теорія і практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 400 с.
11. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. Л. Федоренка. Київ : Вид-во Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
12. Ляшенко А. О. Рівень життя населення сільських територій. С. 187–191. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/prpdaa/6.3/187.pdf>
13. ТОП-15 Корупційних ризиків в управлінні підприємствами ДК «Укроборонпром» та шляхи їх подолання. URL: <https://statewatch.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Top-15-koruptsiynykh-ryzykiv-na-pidpryemstvakh-DK-Ukrorobonprom-ta-shliakhy-ikh-podolannia-Doslidzhennia-StateWatch-ta-NAZK.pdf>
14. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. Київ: Юрид. думка, 2004. 400 с.
15. Анохіна Л. С. Кримінологічні питання дослідження: детермінант хабарництва. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. 2007. Т. 20 (59). № 1. С. 73–76.
16. Потьомкіна М. Теоретико-правові засади господарських правовідносин у сфері оборонної промисловості України. Частина перша. *Підприємство, господарство і право*. 2018. Вип. 2. С. 58–62.
17. Основні шляхи реформування вітчизняного оборонно-промислового комплексу в ринкових умовах / І. Б. Чепков, А. С. Довгополій, М. І. Луханін, В. Є. Сіренко. *Озброєння та військова техніка*. 2015. № 1. С. 3–11.
18. Кучма Л. Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 225. С. 3–6.
19. Сазонов В. В. Забезпечення економічної безпеки України: кримінологічний аналіз : монографія. Харків : Панов, 2020. 376 с.